

Синявська О.

ЗАЇРА ВАЛЕНТИНІВНА ПЕРШИНА: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТУ

У нас есть возможность, только надо иметь в том потребность обратиться к глубинам собственной памяти и души, заново посмотреть на прошедшие времена, оценить и переосмыслить многие свои поступки устыдиться или порадоваться им.

«Завжди зібрана, строго пунктуальна, елегантна, доброзичливо усміхнена, дотепно-іронічна - вона випромінювала якусь особливу ауру, приваблювала і зачаровувала аудиторію, і не тільки чоловічу»¹; «Чуть полноватая, темноволосяя, красивая, ухоженная и властная женщина. Глаза карие с зеленоватым оттенком, холодные, цепкие, взгляд пронизательный, я бы даже сказал, пронизывающий, губы тонкие, всегда готовые скривиться в презрительную усмешку»² - це про Першину Заїру Валентинівну, доктора історичних наук, професора багаторічного декана і завідувачу кафедрою Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

У 2013 році виповнюється 10 років з дня смерті З. В. Першиної - зовсім невеликий, здається, проміжок часу з точки зору історії, але достатній для перших рефлексій щодо окремих її персонажів. За ці майже 10 років про ЗВП (переважно так називали її на факультеті) написано небагато: низка хвалебних відгуків до 75-літнього ювілею у збірнику «Записки історичного факультету» та декілька спогадів колег і бувших студентів, переважно з негативним, а інколи і відкрито агресивним забарвленням.

Так хто вона була: «человек высокой интеллигентности, интеллектуальности, блестящий лектор и ученый» (С. Вегерчук), «женщина-легенда, эталон духовности, этики высокой науки» (Д. Шелест, Р. Чернега), «блестящий администратор с диктаторскими наклонностями» (І. Серов), «личность неординарная», яка «не пошла по стезе чистой науки, а избрала более сытый путь административной карьеры и личного благополучия»

(Д. Урсу) чи «императрицей», що «прошла по судьбам людей, как танк по музейному паркету» (Г. Гребенник)?

Мені, як одній із останніх учениць Заїри Валентинівни, щиро вдячній їй за підтримку і опіку в перших кроках в науковому та викладацькому середовищі, колега порадив «прийняти пігулку від суб'єктивності», очевидно, розраховуючи на достатньо об'єктивний виклад матеріалу без перебільшень та замовчувань. Тому - геть емоції, оперуємо фактами.

Становлення.

Заїра Валентинівна Першина народилася 23 лютого 1925 року в Одесі. Корінна одеситка, все своє життя пов'язала з улюбленим містом. Батьки - Першин Валентин Порфирович та Першина (у дівочтві - Соколова) Олена Григорівна - були службовцями: батько працював на одеській митниці, а потім в порту, мати - в управлінні ЕПРОНу. Середню освіту З. В. Першина здобувала в школі № 35, яка знаходилася по вулиці Старопортофранківській та була однією з найкращих в місті, але довчитися їй там не судилося. В липні 1941 року, щойно закінчивши восьмий клас, Заїра разом з матір'ю евакуювалася в м. Сизрань Куйбишевської області (Росія), де вступила до школи № 7 і у 1943 році отримала атестат про середню освіту³. З.В. Першина хотіла стати юристом, тому вступила до Першого державного юридичного інституту (Московський юридичний інститут), який знаходився в м. Алма-Ата (Казахстан), куди вона і переїхала разом з матір'ю. Там дівчина провчилася тільки рік, але цей час вона згадувала як важливий період у своєму становленні як науковця. Зокрема, у біографії З. В. Першиної, складеною В. М. Хмарським і опублікованою в збірнику «Записки історичного факультету», присвяченому 75-літньому ювілею нашої героїні, вказувалося, що цей період став для студентки-першокурсниці другим кроком (першим був одеський період шкільного навчання) до справжньої науки⁴. Величезне враження (очевидно, за розповідями самої З. В. Першиної) справили на неї лекції та семінари, які вів видатний радянський юрист, історик держави та права С. В. Юшков та інші професори цього вузу. Саме

вони прищепили їй бажання й уміння працювати з історичними джерелами критично осмислювати історіографію⁵.

У 1944 році З. В. Першина повернулася до рідної Одеси. Ось як вона сама пригадувала той період свого життя: «Что больше всего поразило меня в родном городе по возвращению в сентябре 1944 года? Город был пуст. В дневное время некоторое оживление царило в районе Привоза и Нового базара. На остальных улицах можно было встретить двух-трех человек. Трамваи не ходили. Троллейбусных линий в Одессе еще не было. Город был чист. Но черными провалами зияли разрушенные здания, иногда целые кварталы. Например, вся нынешняя улица Горького. В начале ее высился остов довоенного Дома офицеров, в котором впоследствии после восстановления разместился кинотеатр «Одесса», а далее шли сплошь разбитые дома. Руины остались от здания железнодорожного вокзала, обломками строений была завалена Приморская улица. Бездействующим стоял порт. ... Удивляло то, что многие одесситы, пережившие оккупацию, старались не говорить или очень скупо, сдержанно рассказывали о тех годах. Мы, возвратившиеся в город, ждали горьких, безутешных воспоминаний о той поре. Но в массе своей этого не было. Тяжкими испытаниями и горестями своими делились фронтовики, родственники погибших, угнанных в Германию, уезжавшие в эвакуацию»⁶.

Студентка та аспірантка.

Життя в Одесі поступово налагоджувалося. На початку жовтня 1944 року майже у повному складі відновив роботу Одеський університет. На його факультетах налічувалося більше 1500 студентів, викладацьку роботу вело 200 чоловік на 51 кафедрі. Але юридичний факультет, про який мріяла Заїра Валентинівна, в Одеському університеті буде відкрито тільки у 1947 році, та й то не надовго (до 1954 року). Альтернативою для молодої студентки став історичний факультет. Після розмови з ректором Одеського університету М. А. Савчуком, а потім за його рекомендацією з заступником декана історичного факультету С. М. Ковбасюком, З. В. Першина вступила на

перший курс істфаку. «Исторический факультет Одесского университета вошел в мою жизнь неожиданно и навсегда» - напише набагато пізніше, вже наприкінці 1990-х років Заїра Валентинівна, і ці слова стануть епіграфом її життєвого шляху на історичному факультеті Одеського державного / раціонального університету.

Факультет зустрів молоду цілеспрямовану студентку блискучим викладацьким колективом. Доля викладачів університету у перші повоєнні роки складалася по-різному. Деяких з них, хто залишався в Одесі в період окупації, після звільнення міста від загарбників було заарештовано за «співпрацю з окупаційними властями», деяких звільнено, але більшість все-таки отримали можливість продовжити свою наукову і викладацьку діяльність.

На чолі історичного факультету стояв тоді відомий фахівець в галузі нової історії країн Європи К. П. Добролюбський. Випускник історико-філологічного факультету Новоросійського університету, з 1920 року він викладав загальну історію у різних вишах Одеси, а після поновлення Одеського університету став завідувачем кафедри нової історії та тричі обирався деканом історичного факультету (1937-1938, 1940-1941, 1944-1953 роки). У повоєнні роки К. П. Добролюбський читав курси з історії нового часу, спеціальні курси з історії Великої французької революції, з історіографії. «Лекции К. П. Добролюбский читал глубокие по содержанию, особенно курс историографии новой истории. Однако форма изложения его лекций не была яркой. Характер у Константина Павловича был мягкий... Большим достоинством К. П. Добролюбского было то, что в сложнейших условиях различных идеологических кампаний послевоенных лет он умел высоко удерживать планку научного уровня преподавания на факультете. При нем на историческом факультете сложился преподавательский корпус высокого профессионального уровня, преданный науке и уделявший большое внимание научному воспитанию студентов»⁷ — згадувала пізніше З. В. Першина.

Кафедрою історії стародавнього світу та археології у той час керував А. Г. Готалов-Готліб, який успішно викладав і готував аспірантів. Серед учнів професора А. Г. Готалова-Готліба був П. О. Каришковський, майбутній візантієзнавець і античник, навчався в окупованій Одесі у професора Б. В. Варнеке, а з 1946 року - аспірант та асистент кафедри історії стародавнього світу та археології. На кафедрі працював і «человек добрейшей души и широкой научной эрудиции» М. Ф. Болтенко, всесвітньо відомий археолог відкривач Усатівської археологічної культури та дослідник низки античних пам'яток Північного Причорномор'я.

Кафедру історії середніх віків очолював професор М. М. Розенталь який займав цю посаду за часів евакуації, а після війни відновив читання курсів з історії Англії і Франції: «Его научно-исследовательская деятельность была обращена главным образом к изучению истории духовной культуры переходных эпох - от античности к средневековью и от средних веков к новому времени. Блестательный лектор, Н. Н. Розенталь читал общий курс по истории средних веков и специальные курсы по истории культуры эпохи Возрождения, об отражении истории Англии в творчестве В. Шекспира, по истории христианства и др.»⁸

Найбільш яскравими викладачами історії повоєнних років З.В. Першина називала завідувача кафедри історії СРСР, випускника Московського університету, знавця історіографії історії Росії дожовтневого періоду М. П. Коровякова - «был доцентом, но уровень его знаний был профессорским» та доцента С. М. Ковбасюка - «человек живого ума и высокой требовательности. Прекрасно зная исторические источники, он старался и нам привить навыки их научного анализа, добросовестного отношения к историческому документу, факту»⁹.

Після закінчення університету З. В. Першина отримала диплом з відзнакою¹⁰ і продовжила навчання в аспірантурі, обравши для дослідження апробовану ще в студентські роки тему «О. И. Герцен и слов'янське питання» - Науковим керівником аспірантки був доцент С. М. Ковбасюк. Висвітлюючи

цей період в житті З. В. Першиної, її біографи вказували, що виконання дисертаційного дослідження виявилось не безхмарним: труднощі виникли у трьох площинах. Перша — постать російського мислителя. При всьому позитивному ставленні до нього офіційної науки, він був далеко не рівня канонізованим класикам, а суперечливість його світогляду (та його оцінок) завжди була у зоні уваги ревнителів ідеологічної чистоти науки. Друга - так само слов'янська проблема мала ідеологічний присмак у зв'язку з «побудовою соціалізму у країнах народної демократії». Третя - важкодоступність джерельної бази. Адже, повного зібрання творів О.І. Герцена на той час ще не було видано, а з колекціями документів і матеріалів О. І. Герцена та М. П. Огарева з так званих Празького і Софійського архівів, що зберігалися у Москві, дозволялось працювати дуже вузькому колу дослідників¹¹. До цього переліку виробничих проблем, мабуть, варто додати ще один особистий штрих: саме в період навчання в аспірантурі З. В. Першина стала мамою, народивши доньку Марину.

Завдяки своїй організованості і цілеспрямованості, дослідниця все ж успішно завершила роботу і вчасно подала на розгляд кандидатську дисертацію. Захист відбувся 27 червня 1953 року у науковій раді Інституту історії АН УРСР (Київ)¹². Офіційними опонентами були відомі українські науковці професори А. О. Введенський та Ф. П. Шевченко.

Викладач і педагог.

Ще під час навчання в аспірантурі З. В. Першина розпочала викладацьку кар'єру. Пригадую, з якою гордістю вона говорила: «В моїй трудовій книжці тільки один запис про місце роботи — Одеський університет». З 1 вересня 1952 року З. В. Першина була зарахована на посаду старшого викладача кафедри історії СРСР, азі вересня 1956 року - на посаду доцента цієї ж кафедри¹³. Протягом багаторічного періоду викладацької діяльності З. В. Першина читала курси з історії Росії II половини XIX - початку XX ст., спеціальні курси з історії робітничого руху

та громадсько-політичного життя II половини XIX - початку XX ст., курс архівознавства.

Вона завжди ретельно готувалася до занять, шліфуючи зміст лекційного матеріалу. Її лекторський хист і вміння подавати матеріал впевненість і переконливість відзначали студенти різних поколінь. Приведу на доказ цього витяги зі спогадів двох поважних вчених-істориків, які в свій час були студентами З. В. Першиної. Один - тепер доктор наук, працює в Національній Академії Наук України - все життя був вдячний З. В. Першиній за «школу істфаку» і дуже добре відзивався про неї. Інший - професор, викладач Одеського ВНЗ, у своїх записках «обитателя одесского истфака», скажімо так, не дуже захоплено згадував про неї. Але обидва віддавали належне викладацькому таланту З. В. Першиної. «Вперше я побачив Заїру Валентинівну за кафедрою, коли перейшов на третій курс. Те, як вона читала курс історії СРСР XIX ст., мені сподобалося відразу. Відчувалися і талант лектора, і знання предмету. Раптом в аудиторію увійшов С. М. Ковбасюк і почав слухати. З. В. Першина розхвилювалася і лише згодом оволоділа увагою величезної кількості студентів. Якраз тоді ліквідовували історичні факультети в кількох педінститутах, і кількість студентів на нашому курсі подвоїлася. Дочитувала вона лекції з певним напруженням, а я співчутливо слідкував за нею. Було незрозуміло, чому вона хвилюється на відкритій лекції. В субординації я не розбирався: те, що С. М. Ковбасюк працював тоді проректором, мене не обходило»¹⁴ - згадував С. В. Кульчицький. А ось спогади Г. Гребенника: «Заїра Валентиновна читала нам на третьем курсе историю СССР. Ее специальностью были Герцен, революционные демократы, народники, первые марксистские и рабочие организации. Хронологические рамки - вторая половина XIX в. Лекции читала она хорошо. Обладала высокой культурой речи. Ни одного слова-паразита, которое резало бы слух. Голос поставлен, тембр голоса приятный, речь четкая, темп речи позволял легко конспектировать за ней. В общем, классика преподавательского жанра»¹⁵.

Деканесса і адміністратор.

На 1960-1970-ті роки прийшовся пік адміністративної кар'єри З. В. Першиної. Штрихи до портрету ЗВП-адміністратора намагалися намалювати всі її свідомі та несвідомі біографи: як ті, хто писав безпосередньо про неї, так і ті, хто писав про історичний факультет цього періоду. І це не дивно. В особовій справі З. В. Першиної вказано: у 1959 році Вищою атестаційною комісією Міністерства освіти СРСР затверджена у вченому званні доцента; з 1 січня 1966 року призначена деканом історичного факультету; з 3 вересня 1977 року переведена на посаду професора кафедри історії СРСР; 12 травня 1978 року Вищою атестаційною комісією при Раді міністрів СРСР присуджено науковий ступінь доктора історичних наук, 23 лютого 1979 року присвоєно вчене звання професора, 29 січня 1980 року переведена на посаду завідувачої кафедри історії УРСР, історіографії та джерелознавства¹⁶.

Мабуть, тільки ті, хто перебував або перебуває на високих адміністративних посадах, можуть уявити скільки часу, сил і здоров'я відбирає така робота, але З. В. Першина зуміла не тільки втриматися, а й вивести факультет на перші позиції в університеті.

Найбільш суперечливі свідчення наводяться щодо 18-літнього періоду перебування З. В. Першиної на посаді декана історичного факультету. Відразу скажемо, що нікому ні до, ні після неї не вдалося втриматися стільки років у кріслі декана. А часи були непрості: ідеологічні чистки початку 1970-х років завдали відчутного удару історикам-науковцям. Це було пов'язано з сумнозвісними наслідками в суспільно-політичному житті України зміни у 1972 р. республіканського партійного керівництва, коли у всіх вузах почали нищпорити спеціальні комісії для пошуку «помилки» у висвітленні національного питання і проявів «буржуазного націоналізму». Не обійшли вони і Одеський університет. Удар прийшовся на кафедру історії УРСР та її завідувача П. І. Воробей.

Наприкінці 1960-х років П. І. Воробей підготував монографію з історії національно-визвольного руху в Україні на початку XX ст., але вона була

негативно оцінена київськими науковцями, і на історичний факультет Одеського державного університету була направлена комісія ЦК КПУ. Перевірка відбувалася в кращих традиціях радянської системи і мала такі ж наслідки: розробку теми заборонили, завідувача зняли з посади, на засіданні кафедри, факультету, а потім на партійних університетських зборах влаштували показовий розгляд справи з засудженням «буржуазного націоналіста» та «каяттям» останнього. У спогадах професора Д. П. Урсу про історичний факультет того періоду вказувалося, що З. В. Першина, слідом за заступником міністра вищої освіти Б. П. Ковалевським, виступала на цих зборах зі звинувачувальною промовою і вимагала від П. І. Воробєя «саморазоблачення і роззброєння»¹⁷. Очевидно, як декан історичного/ідеологічного факультету вона вчинила «по-партійному», в першу чергу, можливо, тому, що як адміністратор розуміла безнадійність виступу проти міністерських чиновників. Але як людина, вона як могла підтримувала Петра Івановича.

У спогадах С. Заремби, зокрема, ця історія подається так: «Не могу не згадати ще одного факту, який характеризує З. В. Першину як людину. Коли в СРСР розпочалася діяльність чорного кардинала Суслова, в Україні його посіпаки Маланчука, настали для національної інтелігенції дні випробувань. В Одеському університеті почалися гоніння на кафедру історії України та її завідувача доцента Петра Івановича Воробєя було звільнено. Я що прекрасну людину добре знав, бо був старостою гуртка історії України, він був керівником моєї дипломної. Заїра Валентинівна Першина встала на його захист. Я зустрічався з ним в останнє уже після третього його інфаркту, коли стан вченого був важкий. Він був дуже вдячний З. В. Першиній за підтримку і просив мене написати коли-небудь добре слово про цю людину»¹⁸. Від себе додаю, що в 1984 році, практично напередодні смерті П. І. Воробєя, в «Українському історичному журналі» була опублікована спільна (П.І. Воробєя та З. В. Першині) рецензія на книгу А. М. Панкратової «Рабочий класс России»¹⁹.

Досить поширеними в нарративних джерелах є свідчення про адміністративну жорсткість З. В. Першиної, про її безпринципність по відношенню до «незручних» викладачів факультету. Яскравим прикладом є історія звільнення професора К. Д. Петряєва, який працював в Одеському університеті з 1953 по 1972 рік²⁰. У своїх автобіографічних записках Д. Петряєв відзивався про З. В. Першину як «наиболее яркий тип карьеристки, да еще с явно выраженными садистскими наклонностями и рафинированной лживостью». Він відкрито звинуватив ЗВП в упередженості та цькуванні, а університетські роки назвав «героическим двадцатилетием мирного сражения». Разом з тим очевидець подій Д. П. Урсу привів іншу версію, в якій чітко доведено звільнення К. Д. Петряєва не через «холодну війну з начальством», а через систематичне порушення трудової дисципліни.

Ще одне звинувачення, яке закидають З. В. Першиній - перетворення кафедри історії УРСР в кафедру історії УРСР, історіографії та джерелознавства, а точніше - створення цієї «гібридної» кафедри «під себе». Погляньмо на ситуацію з іншого боку. Події початку 1970-х років, ідеологічні чистки призвели до кризи і поступового «замороження» кафедри історії України. Кадрове поповнення стало не можливим, а студентська спеціалізація і взагалі зникла. Отже, кафедра, зменшена штатно до межі мінімуму, знаходилась наприкінці 1970-х років під загрозою розформування. Своєрідним виходом з такої ситуації, щоб зберегти кафедру та її кадровий склад істориків-україністів, стала трансформація кафедри, перехід до неї кількох викладачів, в тому числі і професора З. В. Першиної. Вона ж очолила кафедру, яка відтоді і протягом десяти років (1980-1990) мала назву «Історії Української РСР, історіографії і джерелознавства»²¹. В ті роки завідувачка кафедрою вела курс історіографії, читала вступ до архівознавства і вела архівну практику студентів.

Оцінюючи адміністративну діяльність З. В. Першиної, звернуся до думки колеги про те, що немає «добрих» і «поганих» поколінь. Є скоріше люди-будівники - системоутворювачі (без будь-яких ідеологічних еківоків),

є люди байдужі - баласт (у нормальному розумінні) і є руйнівники системи З. В. Першина належала безсумнівно до першої категорії. В ті непрості часи вона виявила себе здібним і невтомним організатором навчального процесу наукових досліджень на факультеті²².

Розроблялись проблемні курси і спецкурси, успішно працювала аспірантура, захищались дисертації. Саме в цей час захистили докторські дисертації П. О. Каришковський (у 1969 році) М. Ю. Раковський (у 1966 році), С. И. Алпатов (у 1980 році) та Д. П. Урсу (у 1985 році).

Наукова діяльність

Коло наукових інтересів З. В. Першиної було досить широким: від вивчення історії Росії XIX ст. до українознавчої та краєзнавчої проблематики, історіографічних та джерелознавчих досліджень. Визначення наукової проблематики розпочалося ще під час студентських років, при чому молоду дослідницю цікавили долі визначних історичних осіб: від Жанни Д'Арк до Олександра Герцена. Саме вивченню діяльності останнього була присвячена кандидатська дисертація. В наступні роки ця тема була розширена до вивчення суспільно-політичного та революційного руху у II половині XIX - початку XX ст. на півдні Росії та дослідження краєзнавчої історії. У 1966 році вона стала фундатором Українського товариства охорони пам'яток історії і культури в Одеській області, її обрали головою його Обласного правління²³. На початку 1980-х років З. В. Першина очолила кафедру історії УРСР, історіографії та джерелознавства, а з 1990-го року у зв'язку з черговою кафедральною реорганізацією на факультеті З. В. Першина була переведена на посаду професора кафедри історії України²⁴. В її науковому багажі цього періоду переважали публікації з історіографічної та джерелознавчої проблематики, дослідження з україністики.

Визначенням фахового рівня З. В. Першиної було введення її до Республіканської наукової ради по проблемі «Основні закономірності вітчизняної історії дожовтневого періоду», обрання головою Одеської секції Наукової ради по проблемі «Історія історичної науки» при Відділенні історії

АН СРСР, членом конкурсної комісії Мінвузу СРСР по присудженню Держаних премій по історичних науках. У 1985 році наукова і педагогічна діяльність З. В. Першиної була відзначена присвоєнням їй почесного звання «Заслуженого працівника вищої школи України», а в 1995 році її обрали до складу новоствореної Академії історії та філософії природничих і технічних наук²⁵.

Перші наукові розвідки З. В. Першиної хронологічно відносяться до 1950 року, останні публікації побачили світ у 2002 році. В особовій справі З.В. Першиної, яка зберігається в архіві Одеського національного університету, є перелік її наукових праць, написаних до 1997 року включно, який складається із 110 одиниць. Враховуючи публікації останніх років, приходимо до попереднього висновку, що її перу належать 118 робіт, серед яких - 3 особисті монографії, участь в 15 колективних монографіях (дві з них - багатотомники з історії Української СРСР 1978 та 1983 року видання), кандидатська та докторська дисертації, 10 статей в енциклопедичних виданнях (включаючи «Українську радянську енциклопедію» та «Радянську енциклопедію історії України»), 12 рецензій, 86 статей та публікацій. До цього списку можна додати 11 навчально-методичних видань та близько 20 монографій, в яких З. В. Першина була науковим редактором.

Тематично наукові праці З. В. Першиної можна розділити на дві групи. До першої віднесемо роботи з історії Росії, які написані в 1950-1960-х роках та пов'язані переважним чином з темою кандидатської дисертації. Це - низка статей про О. І. Герцена та російський революційний рух у другій половині XIX ст.²⁶ В наступні роки з'явилося ще декілька публікацій на цю тематику, але вони подібні до попередніх. Єдине виключення - стаття «А. И. Герцен и современность» (1987 рік), в якій проводилися історичні паралелі двох зламних періодів в історії Росії²⁷.

Друга група робіт З. В. Першиної тематично відноситься до україністики. Тут можна виділити три проблемні площини, які знайшли відображення в науковому доробку нашої героїні. Перша - історія

визвольного руху та біографії його видатних представників у II половині XIX - на початку XX ст. - певною мірою продовжувала (а якщо точніше - локалізувала) попередні дослідження в межах Південної України. Публікації цієї групи спостерігаємо вже з початком 1970-х років. В 1975 році з'явилась монографія - «Очерки революционного движения на Юге Украины» (К., Вища школа, 247 с.), а у червні 1977 року - відбувся захист докторської дисертації на тему: «Південна Україна між першою і другою революційними ситуаціями: проблема центру і регіону в російському визвольному русі»²⁸, і монографія, і докторська дисертація були позитивно оцінені істориками, схвальні рецензії на монографію вийшли друком в провідних історичних часописах. Так, в рецензії, опублікованій в «Українському історичному журналі», вказувалося, що «монографія З. В. Першиної істотно розширює наші уявлення про революційний рух на півдні України - Таврійській, Херсонській та Катеринославській губерній, починаючи з революційної ситуації 1859-1861 років і до останніх днів існування першої пролетарської організації в Росії «Південноросійського союзу робітників»²⁹.

Офіційними опонентами на захисті докторської дисертації, який відбувався в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, виступили член-кореспондент АН СРСР І. Д. Ковальченко, професори Ф.Є. Лось та О. Д. Соколов. Як зазначав В. М. Хмарський, З. В. Першиній не вдалось втілити весь задум вповні. Втручання зовні змусило вилучити майже весь матеріал про громадівський рух в Україні, деякі фрагменти пов'язані з національним питанням³⁰.

До цієї ж групи віднесемо низку біографічних публікацій провідників революційного руху Є. Й. Заславського, В. В. Воровського, Г. В. Плеханова, М. Г. Чернишевського, С. і Н. Наддачин, що виходили друком в енциклопедичних виданнях та фахових журналах.

Друга проблемна площина українознавчих досліджень З. В. Першиної представлена ґрунтовними нарисами щодо соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку у II половині XIX - на початку XX ст., що

опубліковані в багатотомниках з історії Української РСР³¹. Це - окремі розділи, які представляли собою узагальнюючий виклад історії водного транспорту, торгівлі, розвитку банків та кредитів, поширенням опозиційних настроїв в ліберальному середовищі та виступам студентської молоді проти царського режиму в Наддніпрянській Україні у визначений період.

Найбільшим доробком у спадщині З. В. Першиної відзначається краєзнавча проблематика, яку відносимо до третьої проблемної площини. Питаннями краєзнавства вона захопилася ще на початку свого наукового шляху³². У 1963 році вийшла друком її перша монографія «Имени Январского восстания», присвячена історії Головних залізничних майстерень Південно-західної залізниці, реконструйованих у 1929 році у завод важкого кранобудування ім. Січневого повстання. Працю позитивно відзначили фахові часописи, зокрема, в рецензії Ф. П. Шевченка вказувалося на використання архівних матеріалів в дослідженні, на органічний зв'язок з загальноукраїнськими подіями, однак, відзначалися і деякі недоліки книги (нерівномірне висвітлення подій різних років, перебільшення впливу «робітничого класу центральних губерній Росії на страйкову боротьбу в Одесі»)³³.

В наступні роки інтерес до краєзнавства не згас, а тільки підвищувався. Це і зрозуміло — можливість працювати з архівними матеріалами, зміна підходів та плюралізм в історичних дослідженнях стимулювали історичну Думку в цілому та краєзнавчі пошуки зокрема. Найбільша кількість краєзнавчих публікацій вийшли з-під пера З. В. Першиної в останні десятиліття.

Змістовно краєзнавчі дослідження торкалися різноманітних сторін життя південного регіону України та Одеси. Це - історія робітничого та студентського руху у II половині XIX - початку XX ст.³⁴, історія громадського життя³⁵, джерелознавчі розвідки³⁶, вивчення діяльності та доробку одеських істориків³⁷.

В окрему групу виділимо узагальнюючі публікації, присвячені історії Одеського університету. З. В. Першина брала участь у виданні чотирьох із шести досліджень з історії Одеського університету. Так, у 1865 році побачила світ колективна монографія (автори - З.В. Першина, Г.А. Вязовський, О. І. Юрженко) до 100-річчя Одеського університету³⁸. Ця книга лягла в основу колективного дослідження «Історія Одеського університету за 100 років» (Київ, 1968 р.)³⁹. Значна організаційна роль у його підготовці належала професору А. В. Недзвінському. Авторський колектив нараховував 73 автори. Книга вперше вийшла українською мовою і вперше була проілюстрована. Головним достоїнством книги був докладний аналіз розвитку науки в університеті за сто років. Загалом видання складалося з двох частин. Перша - історичний нарис про університет як вищий навчальний заклад (писався істориками), друга частина присвячена розвитку природничих, точних та суспільно-гуманітарних наук (авторами були галузеві фахівці). З. В. Першина була членом редакційної колегії, автором двох перших розділів («Заснування університету», «Три перших десятиріччя (1865 - 1895 рр.)») та співавтором четвертого розділу («Студентство у визвольній боротьбі проти самодержавства») історичної частини. Це видання знайшло чимало позитивних відзивів серед історіографів та залишається одним із фундаментальних досліджень з історії Одеського університету на сьогодні.

Наприкінці 1980-х років розпочалася підготовка чергового видання з історії Одеського університету, в якому З.В. Першина знову брала найактивнішу участь як одна із авторів та член редакційної колегії. Книга побачила світ у 1991 році і була присвячена університетському 125-літтю⁴⁰. В основу видання ліг перекладений на російську мову текст попереднього видання, доповнений матеріалами з історії університету 1960-80-х років, але значним недоліком дослідження було те, що редколегія відмовилася від прийнятого у попередньому виданні принципу компактного викладу історії розвитку науки протягом усієї історії університету, розкидавши цей матеріал

по різним розділам. В результаті було випущено характеристику діяльності ряду видатних вчених університету.

В останньому виданні - «Історія Одеського університету (1865 - 2000)», що вийшло друком в 2000 році⁴¹, З. В. Першина була одним із авторів текстової частини, співавтором вступного слова від редколегії, науковим редактором першої частини дослідження «Перший на півдні України (1865- 1917)». І хоча видання 1991 року та 2000 року історіографами переважно критикуються як компілятивні та слабкі в джерелознавчому аспекті, вони все ж зайняли своє місце серед узагальнюючих праць з історії університету.

Певним підсумком історіографічної традиції у вивченні історії Одеського (Новоросійського) університету стала доповідь З. В. Першиної на учасному засіданні Вченої Ради Одеського університету на честь 134-річчя університету, що була опублікована в «Записках історичного факультету»⁴². У той же час З. В. Першина написала ґрунтовний нарис з історії бібліотеки університету, що побачив світ в окремому ювілейному виданні⁴³.

Квінтесенцією багаторічної краєзнавчої діяльності та наукових пошуків З. В. Першиної стала участь у виданні, присвяченому 200-літтю історії Одеси⁴⁴. Робота над цією книгою тривала декілька років, і З.В. Першина брала найактивнішу участь в ній. Її перу належать чотири з п'яти підрозділів четвертого розділу «Шляхами подальшого розквіту (60-90- ті роки XIX ст.)», які присвячені економічному (1. Торгівля. Морський і залізничний транспорт. Промисловість. Банки і кредит), соціальному (2. Населення; 3. Міське управління і господарство) та суспільному (4. Громадське життя) розвитку міста в пореформений час. Багато часу і сил віддавала вона науковій роботі як заступник голови редакційної колегії книги, що, врешті-решт, підірвало її і так вже слабе здоров'я: це видання стало останнім в її науковій діяльності.

Можна простежити графік наукової активності З. В. Першиної: в 1950-х роках вийшло друком 10 її праць, в 1960-х роках - 25 праць, в 1970-х - 19 публікацій, у 1980-х роках - 28 робіт, і, нарешті, в період з 1990-го по 2002

рік - 36 публікацій. Така «наукова крива» в багатьох аспектах залежала від адміністративної завантаженості З. В. Першиної. Як бачимо, найменша кількість робіт відноситься до періоду адміністративної активності (перебування на посаді декана і завідуючої кафедрою), в той час як сплеск наукової діяльності припадає на «спокійні» в адміністративному відношенні роки «звичайного» професорства на кафедрі. Зважаючи на це, можна погодитися з твердженням одного із колег ЗВП про те, що адміністратор в ній переважив науковця. З іншого боку, автор цих рядків (як і більшість учнів З. В. Першиної) пам'ятає ту скрупульозність, точність, чіткість, обґрунтованість думок і тверджень в наукових публікаціях, яким вона навчала своїх студентів та аспірантів, і які, безумовно, є візитною карткою її власних наукових досліджень. У зв'язку з цим пригадуються слова З.В. Першиної: «никакая сила не может заставить меня представить работу, незрелость и слабость которой я вижу сама»⁴⁵.

Насамкінець хочу навести слова професора Д. П. Урсу, який так охарактеризував З.В. Першину: «Главное, что хочу подчеркнуть с самого начала, это то, что ЗВП нельзя рисовать черно-белыми красками. Она - сложный, противоречивый человеческий тип, сочетание различных природных и социальных элементов»⁴⁶.

Саме із низки протиріч та складної взаємодії багатьох факторів і формується, як правило, в нашій свідомості та пам'яті образ людини, яка поряд: друга чи ворога. Скласти таке уявлення не важко. Набагато складніше поглянути на людину під новим кутом зору, відкинувши суб'єктивні емоції та власні амбіції, відчуті і зрозуміти її. А Заїра Валентинівна Першина, безумовно, заслуговує на це.

¹ Курас І. Ф Слово про вчителя // Записки історичного факультету / ОНУ ім. І. І. Мечникова. - Вип.10. - Одеса, 2000. - С.14.

² Гребенник Г. Записки обитателя одесского истфака // Дерибасовская – Ришельевская. Одесский альманах. - Вип.48,- Одесса, 2012. - С.163.

³ Автобиография // Особова справа професора Першиної З.В. - Архів Одеського національного університету. - Арк.3.

⁴ Хмарський В. М. Заїра Валентинівна Першина - науковець і педагог // Записки історичного факультету / ОНУ ім.І.І. Мечникова. - Вип. 10. - Одеса, 2000. - С.6

⁵ Ланчуковская Л. И. Педагог, ученый, друг професор Першина З. В. // Видные ученые Одессы. - Вип.3. К 200-летию г.Одессы. - Одесса, 1993. - С.37.

⁶ Першина З. В. В первые послевоенные...// Времена и годы. Воспоминания ветеранов войны и труда Одесского университета. - Вип. 1. - Одесса, 1998 - С. 58-59.

⁷ Там само. - С. 60.

⁸ Там само. - С. 61.

⁹ Там само.

¹⁰ Особова справа професора З. В. Першиної. — Архів Одеського національного університету ім.І.І. Мечникова. - Арк.7.

¹¹ Хмарський В. М. Вказ. праця. - С. 7; Ланчуковская Л. И. Вказ. Праця. - С.38.

¹² Особова справа професора З. В. Першиної. — Архів Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. - Арк.13.

¹³ Там само. - Арк. 138.

¹⁴ Кульчицький С.В. Мої студентські враження // Записки історичного факультету / ОНУ ім. І.І.Мечникова. - Вип.10. - Одеса, 2000. - С.14 .

¹⁵ Гребенник Г. Записки обитателя одесского истфака // Дерибасовская - Ришельевская. Одесский альманах. -Вип.48 - Одесса, 2012. - С.165.

¹⁶ Особова справа професора З. В. Першиної. — Архів Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. - Арк. 138.

¹⁷ Урсу Д.П. Факультет. Воспоминания, разыскания, размышления. - Одесса, 2006. - С.233.

¹⁸ Заремба С. Теплота і людяність, вдячність та повага // Записки історичного факультету / ОНУ ім.І.І.Мечникова. - Вип.10. - Одеса, 2000. - С.21.

¹⁹ Воробей П. І., Першина З. В. Під прапором інтернаціоналізму // Український історичний журнал. - 1984. - №10. - С.157-159.

²⁰ Докладніше див.: Урсу Д. П. Профессор К. Д. Петряев в Одесском университете // Південний Захід.

Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. - Вип.12. - Одеса, 2011. - С.287-303.

²¹ Хмарський В. М. Вказ. праця. - С. 10.

²² Там само. - С. 9.

²³ Особова справа професора З. В. Першиної. - Архів Одеського національного університету

ім.І.І.Мечникова. - Арк.138зв.

²⁴ Там само. - Арк. 23.

²⁵ Там само. - Арк.7.

²⁶ А. И. Герцен об исторических судьбах русского народа // Труды Одесского Государственного университета. - Т. 12. - Вып. 1. - 1950; А. И. Герцен и славянский вопрос. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук Одесса, 1953; А. И. Герцен - поборник революционного единения и дружбы русского и украинского народов // Труды Одесского Государственного университета. - Т. 144. - Вып. 4 - 1954; До питання про перетворення російського пролетаріату в авангард міжнародного революційного руху // Труды Одесского Государственного университета. - Т. 146. - Вып. 5. - 1956; В. І. Ленін про початковий період робітничого руху в Росії // Труды Одесского Государственного университета. - Т. 150. - Вып. 3. - 1960; Робітничі бригади на селі в рік великого перелому // Труды Одесского Государственного университета. - Т. 152. - Вып. 8. - 1962; О. І. Герцен про революційне рішення слов'янського питання (50-і роки XIX ст.) // Труды Одесского Государственного университета. - Т. 152. - Вып. 9. - 1962.

²⁷ А. И. Герцен и современность. К 175-летию со дня рождения // Знамя коммунизма - Одесса, 1987. - 8 апреля.

²⁸ Особова справа професора З. В. Першиної. — Архів Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова. - Арк. 33.

²⁹ Український історичний журнал. - 1975. - №12. - С.132-133.

³⁰ Хмарський В. М. Вказ. праця. - С.11.

³¹ Історія Української РСР в восьми томах. - Т. 3, 4. - К.: Наукова думка, 1978; История Украинской ССР. Коллективная монография в 10-и томах. - Т. 4, 5. - Киев: Наукова думка 1983.

³² Робітники заводу імені Січневого повстання в боротьбі за перемогу Радянської влади в Одесі (лютий 1917 - січень 1918) // Труды Одесского Государственного университета. - т. 147. - Вып. 2. - 1957; П. П. Мізікевич. Історична біографія // Борцы за Октябрь. Сборник биографий активных деятелей Октябрьской революции и гражданской войны на Одессине. - 1957; Хроніка революційних подій в Одесі. Період боротьби за встановлення Радянської влади (лютий 1917 - січень 1918). - Одеса, 1958 (у співавторстві з М. Ю. Раковським), Початок робітничого руху і розповсюдження марксизму в Одесі (1870 - 1895) // «Знай свій край». Сборник статей по истории Одессины. - Одесса, 1960

³³ Український історичний журнал. - 1964. - №3. - С.129-130.

³⁴ Начало рабочего движения, первые марксистские кружки // Из истории Одесской партийной организации. Очерки. - Одесса: Маяк, 1964; Революційні традиції Одеського (Новоросійського) університету // Питання історії народів СРСР. Республіканський міжвідомчий науковий збірник. - Вып. 3. - Харків, 1966; Нелегальное издание демократического студенчества Новороссийского университета («Сборник Генварский» 1871-1872) // Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. Сборник научных трудов. - Киев, 1976.

³⁵ Однодумці, друзі та знайомі Т. Г. Шевченка в Одесі (40-ві - початок 60-их років XIX ст.) // Тезиси республіканської конференції посвященої 175-летию со дня рождения Т. Г. Шевченко. - Одесса, 1989; Дрібнотоварні промисли на морському транспорті Чорноморсько-Азовського басейну (60-70-ті рр XIX ст) // Записки історичного факультету / ОДУ ім. І. І. Мечникова. - Вып.7. - Одеса, 1998. - С.81-94 (у співавторстві з Ю. Коноваловым), Недільні школи в Одесі: 3 історії суспільного руху в Україні на межі 50-60-х рр. XIX ст. // Записки історичного факультету / ОДУ ім. І. І. Мечникова. - Вып. 9. - Одеса, 1999. - С. 93-96.

³⁶ Киевские газеты «Заря» и «Труд» - легальные органы украинофильской пропаганды (начато 80-х гг. XIX ст.) // Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження. Всеукраїнська краєзнавча конференція. - Київ: Либідь, 1991; Із історії зародження буржуазної преси на Україні (газета «Листок Русского общества, пароходства и торговли») // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. - Вып. 16. - Київ, і 1990; Первый обобщающий труд по истории Черноморского флота // Записки історичного факультету. - Вып. 1. - Одеса, 1995. - С. 90-98 (у співавторстві з В. Г. Сарбеем); До історії видання роману П. Куліша «Чорна рада» в Одесі // Записки історичного факультету. - Одеса, 1997. - Вып. 4. - С. 67-72 (у співавторстві з Л. С. Похилою), Малюнок, похований в архівах царської цензури // Київська старовина. - №6. - 1997. - С. 153-155; О. В Суворов і Одеса (Джерелознавчі нотатки) // Записки історичного факультету і ОДУ ім. І. І. Мечникова. - Вып. 8. - Одеса, 1999. - С. 209-215; Краєзнавчі студії О.І.Маркевича// Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. — К., 1999. - Вып.6. - С. 297-302 (у співавторстві з Синявською О. О.)

³⁷ Академик М. Е. Слабченко // Видные ученые Одессы. По воспоминаниям учеников и сотрудников. — Вып. 4-5. К 200-летию Одессы. — Одесса, 1994. — С. 77-83; Історія України у працях одеських дослідників // Український історичний журнал. - № 6. - 1994. - С. 53- 63; Дослідження Є. О. Загоровського про місце роль південного регіону в історичному розвитку України // Південь України і складання української державності: історія і сучасність. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. - Одеса, 1994. - С. 31-32;

Научные исследования одесских историков-украинистов // Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста Одеси Одеса, 1994. - С. 80-82; Изучение в Одессе истории Украины и России // Очерки развития науки в Одессе / НАН Украины. Южный научный центр. - Одесса: Труд, 1995. - С. 450-467; М. С. Слабченко - публицист // Академік М. С. Слабченко: Наукова спадщина та життєвий шлях. Збірник статей. - Одеса: Гермес, 1995. - С. 25-36; Роль видатних істориків України в процесі національного відродження // Українське національне відродження: проблеми, прогнози, державна політика. Науково-практична конференція. - Одеса-Хаджибей, 1995. - С. 62-65; Проблеми історіографії краєзнавства в матеріалах всеукраїнських конференцій (80-90 рр. XX ст.) // Історична наука на порозі XXI століття; підсумки та перспективи. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. - Харків, 1995. - С. 280-285; Внесок істориків Півдня України в наукову розробку проблем історії України // Історична спадщина науки історії України (погляд з кінця XX ст.). Матеріали конференції. - Глухів, 1997. - С. 17-19.

³⁸ Одеському університету 100 років / О. І. Юрженко, З. В. Першина, Г. А. Вязовський. - Одеса: Маяк, 1965. - 100 с.

³⁹ Історія Одеського університету за 100 років. Колективна монографія. - Київ: Вид-во Київського унів., 1968. - 428 с.

⁴⁰ Одесский университет (1865-1990). - Киев: Либидь, 1991. - 159 с.

⁴¹ Історія Одеського університету (1865 - 2000) / Гол. ред. В. А. Сминтина. - Одеса: Астропринт, 2000. - 226с.

⁴² Історіографічний підсумок та проблеми вивчення історії Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова // Записки історичного факультету / ОДУ ім. І. І. Мечникова. - Вип.10. - Одеса, 2000. - С. 24-31.

⁴³ Шляхами історії // Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І.І. Мечникова: історичний нарис: до 185-річчя заснування. - Одеса, 2002. - С.9-33.

⁴⁴ Історія Одеси / Гол. ред. Станко В. Н. - Одеса: Друк, 2002. - 560 с.

⁴⁵ Першина З. В. В первые послевоенные...// Времена и годы. Воспоминания ветеранов войны и труда Одесского университета. - Вып. 1. - Одесса, 1998. - С. 63.

⁴⁶ Урсу Д. П. Факультет. Воспоминания, разыскания, размышления. - Одесса, 2006. - С.244.